

RAZMIŠLJANJE O SMRTI - DOBNE I SPOLNE RAZLIKE

SAŽETAK

U uvodnom dijelu rada autor uz temu promišljanja smrti povezuje i promišljanje o smislu života te smrt promatra u kontekstu izazova za kvalitetniji život.

Cilj istraživanja bio je ispitati postoje li razlike s obzirom na dob i spol u mišljenju o vlastitoj smrti, vjerovanju u život poslije smrti, značenju smrti, aspektima nelagode vezane uz smrt, te osjećajima koji prate razmišljanje o smrti. U provedenom istraživanju sudjelovalo je 488 ispitanika stratificiranih u pet dobnih razreda: 20-34 god. (98), 35-49 god. (96), 50-64 god. (92), 65-79 god. (107), 80 god. (95). Dobiveni rezultati pokazali su da ispitanici u prosjeku rijetko misle o vlastitoj smrti, te da je vjerovanje u život poslije smrti prisutno kod većine ispitanika svih dobnih skupina (81,35%), nešto više kod žena. Mlađe dobne skupine ispitanika sklonije su od starijih vjerovanju da smrt nije kraj. Najčešći odgovor na pitanje kako se osjećate kada mislite o vlastitoj smrti je: zadovoljstvo što sam živ (54,92%). Nema razlika s obzirom na spol u osjećajima koji prate razmišljanje o smrti.

UVOD

Vrijednost života je toliko neprocjenjiva da razmišljanje o smrti može na prvi pogled zvučati paradoksalno. Fenomenološki,

¹ Dr. sc. Ana Štambuk, viša asistentica, Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet, Studijski centar socijalnog rada, Nazorova 51, e-mail: astambuk@inet.hr

Prethodno priopćenje
UDK: 159.922.1"46":393
Primljeno: siječanj, 2007.

Ana Štambuk¹
Sveučilište u Zagrebu
Pravni fakultet
Studijski centar socijalnog
rada

Ključne riječi:

razmišljanje o smrti,
vjerovanje u život poslije
smrti, značenje smrti,
aspekti nelagode smrti,
osjećaji vezani uz smrt.

smrt je ne-bivanje. Bit života je u aktivnosti i činjenju reda iz nereda, stoga je smrt antiteza života, odnosno ne-život koji je ne-aktivan. Usprkos svojoj mirnoći - smrt je kaos. Život generira svoj vlastiti smisao. Nasuprot tome, smrt je naizgled bez značenja i vrijednosti. No, činjenica da umiremo duboko utječe na naše razumijevanje i iskustvo smisla života. Iako smrt ostaje nespoznatljiva, njen odnos sa životom je bitan i značajan poput odnosa tame prema svjetlu. Smrt ne treba rasvijetliti život; dovoljno je da posluži kao podloga na kojoj možemo promatrati svjetlo života.

Ako smrt predstavlja konačno poništenje ega, nije čudo što ljudi imaju averziju prema razgovoru i razmišljanju o njoj. Tanatolog Herman Feifel (1959.) citira francuskog pisca i moralista iz 17. stoljeća, La Rochefoucaulda: »Nitko ne može u smrt gledati dulje nego u sunce.« Promišljanje ne-života je gordijski čvor, pa pokušavati razumjeti smrt može biti vrlo frustrirajuće i može izazvati popriličnu tjeskobu. Mnogi su psiholozi, uključujući Freuda, smatrali smrt izvorom svih ljudskih tjeskoba. Zanimljivo je, međutim, da je jednako frustrirajuće - mada izaziva manje tjeskobe - promišljati ne-postojanje prije začeca i rođenja, nego nakon smrti. Emotivnu bol ne izaziva toliko nepostojanje, koliko prestanak postojanja, kada smo već počeli postojati.

Antropolozi su odavno zaključili da je u ljudskoj naravi stalno »traženje smisla«. Karakteristično je za nas ljude - kako na individualnom, tako i na društvenom planu, i to posebice kada ne možemo nadići problem - da mu pripisemo značenje. Suočeni s konačnim problemom i nepromjenjivom činjenicom da život završava, ljudska bića najedanput počinju težiti prepoznavanju smisla u smrti.

Svijest o postojanju smrti konfrontira nas sa samom prirodom postojanja. Koji je smisao mog života i života općenito? Ovo pitanje, postavljano na bezbroj različitih načina, suočava nas sa smrću, ali i daje dubok smisao i značaj ljudskom životu - kako pojedinačnom tako kolektivnom: obiteljima, zajednicama i društvima. Okrenutost kulture i društva prema pitanjima o smislu života i smrti podupire moralne vrijednosti i etičke norme ponašanja. No, ipak su ova pitanja više svojstvena filozofima i teolozima, dok većina ljudi izbjegava temu smrti. Kad iznenadna smrt, ozbiljna povreda ili smrtonosna bolest pogodi našu obitelj ili krug prijatelja, temelji se našega svijeta uzdrmaj. Navala »snage smrti« prisiljava nas da pogledamo u oči stvarima koje najviše želimo izbjeći. Tako i filozofska pitanja koja nam se čine apstraktna i koja izbjegavamo, poprimaju konkretni značaj i postaju hitna. Egzistencijalni koncepti poput »osamljenosti« svakog pojedinca u svemiru postaju najednom prestvarni, kad smo prisiljeni suočiti se s približavanjem neizbježnog gubitka voljene osobe.

Naša se kulturna i osobna gledišta na smrt usko isprepliću. Mi smo istodobno i produkt kulture u kojoj živimo i suučesnik u evoluciji koja traje. Dobro je poznato da je poricanje, odnosno potiskivanje, psihološki obrambeni mehanizam kojim nastojimo izbjeći ozbiljno razmatranje smrti. Čak i kad smo suočeni s uznemiravajućim vijestima o smrti nekog poznatog, za nas suvremene zapadnjake tipično je izbjegavati pitanja koja tragaju

A. Štambuk: Razmišljanje o smrti - dobne i spolne razlike

za nekim smislom u smrti. Umjesto toga, na način kojim se odbacuje dublje propitkivanje, traži se neki uzrok pojedinoj smrti. Tako čujemo pitanja poput: »Je li bio pušač?« ili »Je li bila vezana pojasom dok se vozila?«, kao da ćemo pripisivanjem objašnjenja tuđoj smrti uspjeti zadržati same sebe na distanci od nje. Površinski, susrećemo se s brojnim primjerima nasilne smrti u modernim filmovima, kompjuterskim igricama i ostalim tipovima pop kulture. Izgleda da fascinacija nasiljem i krvavom smrću prije predstavlja podstrek obrambenim mehanizmima formiranja reakcije ili neosjetljivosti da se aktiviraju, nego bilo kakav zreli pokušaj da se smrt inkorporira unutar našeg individualnog ili kolektivnog pristupa ili poimanja smrti. S druge strane, ona je izgnana i tabuizirana iz neposrednog života.

Izbjegavanje i strah od smrti tako je duboko ukorijenjeno u našu psihu i kulturu. E. Kübler-Ross (1989.:12) ističe da je »jedan od najgorih razloga za to što je umiranje danas osamljeno, mehanizirano i neosobno te se nekada ne može ni odrediti kada smrt nastupa«. Buckman (1996.:3) navodi da je »umiranje u današnjem društvu odvojeno od svakodnevnog života jer: stariji (ali i ostali, op. a.) rijetko umiru kod kuće, imamo vrlo visoka očekivanja glede zdravlja i života, tijekom bolesti potpuno ovisimo o stručnjacima, društvo stavlja jak naglasak na materijalne vrijednosti, duhovnost je u krizi.«

Kastenbaum (1996.) je proveo jednostavan, no zanimljiv eksperiment u dvije faze. U njemu je 214 studenata - polaznika seminara kojem je tema smrt i umiranje - upitano da detaljno izrazi svoje osjećaje u vezi s mogućnosti da žive u društvu u kojem nema starenja ni smrti. Ispunjavanju upitnika dan je prioritet pred svim drugim zadacima seminara. Početne su reakcije u 88% slučajeva bile pozitivne. Tipični su komentari bili »Super! Počinjemo odmah!« i »Strašno mi se sviđa ova ideja! Osvježila mi je dan!«. Studentima je tada zadana zadaća da u pismenom obliku opišu: a) koje bi posljedice društvo bez smrti imalo na druge ljude i društvo općenito i b) koje bi posljedice društvo bez smrti imalo na način života kojim sam živiš i doživljavaš vlastiti život. Nakon toga ponovno se odgovaralo na početno pitanje istraživanja, i rezultat se dramatično promijenio: 82% negativnih odgovora i samo 18% pozitivnih.

Uznemirenost pri spominjanju nepostojanja smrti na društvenu se zajednicu lijepi pod problemom prenapučenosti, kontrole rađanja, konzervativnog utjecaja prevelikog broja starijih osoba, problemima ekonomskog sustava (»Djeca neće dobiti nasljedstvo...«) i erozije religioznih vjerovanja, što za sobom povlači zabrinjavajuće posljedice na živote pojedinaca kao što su gubitak ambicije, gubitak smisla, gubitak neba i slabija potreba za odgovornošću.

Da bi ilustrirao kategoriju »gubitak smisla«, Kastenbaum (1996.) navodi slijedeće citate: »Ne mogu se jednostavno zamisliti da živim i živim, a stvari se ne primiču svom kraju. Trebao/la bih se tada upitati o čemu se zapravo u životu radi, a ne znam bih li mogao/la pronaći odgovor na to pitanje. Zbilja se mučim da bih to zamislio/la. Iskreno, ne znam što bi mi život značio kad bih znao/la da će se nastaviti u nedogled...«

Treba ipak navesti da su implikacije ovog eksperimenta ograničene. Tih 214 studenata koji su odabrali predmet kojem je tema smrt i umiranje ne predstavljaju reprezentativan uzorak populacije. No ipak, konzistentnost odgovora i dramatičan obrat u drugom dijelu ispitivanja usmjeravaju na razmišljanje. Možda bi, baš kao što su teolozi, filozofi i pjesnici davno predložili, život bez smrti bio monoton i lišen intenziteta, zanosa i radosti, što bi u konačnici ljudsko postojanje učinilo besmislenim. Ipak, iz toga ne moramo nužno zaključiti da **smrt daje smisao životu**; možda je bolje reći da **smrt životu treba da bi on imao smisla**.

Mnogi autori navode da suočavanje sa smrću, ali i razmišljanje o njoj, pojedincu može poslužiti kao poticaj za osobni razvitak (Mount, 1983.; Byock, 1996., 1997.; Broyard, 1992.; Bernardin, 1997.; Albom, 1997.; de Hennezel, 1997.; Staton, 2001.). U prilog ovome govori i esej dr. Billa, napisan godinu dana nakon što mu je dijagnosticiran rak jednjaka. Svoju prilagodbu na život ispunjen sviješću o skorij smrti opisuje ovako (Bartholome, 1995.):

»Ima malo više od godinu dana otkako sam otkrio da bolujem od teške bolesti. U pokušaju da obitelji i prijateljima objasnim što mi je značilo to vrijeme, našao sam da mi ga je najzgodnije okarakterizirati kao dar... Dar koji mi je omogućio vrijeme da priprelim svoju obitelj za budućnost u kojoj neću biti fizički prisutan među njima. Dao mi je mogućnost da dovršim mnoge nedovršene stvari koje svi mi u životu imamo, da se ponovno povežem s ljudima koji su me poučavali, dijelili sa mnom svoje živote, dotakli moj život. Da ponovno uspostavim veze s onima od kojih sam se tijekom godina udaljio, da se ispričam za loše stvari koje sam činio, da zamolim oprostjenje.

No, još više od svega ovoga, taj mi je dar omogućio da otkrijem kako je živjeti u svjetlu smrti, živjeti dok ti ona sjedi na ramenu. To je snažno utjecalo na mene, na način na koji promatram svijet, na moje prioritete... Ova osoba koja postajem više mi se sviđa nego što sam se ikad prije sviđao sam sebi. Ima neke spontanosti i radosti u mom životu koju prije gotovo nisam poznao; slobodan sam od tiranije stvari koje se moraju učiniti; više nego ikad prije shvaćam da postojim umrežen u mrežu odnosa koji me podržavaju i hrane, da nas to što se jedan o drugoga oslanjamo suprotstavljajući se mraku s one strane čini ljudima... Više sam saznao o tome što znači primiti i dati ljubav bezuvjetno...

... Živjeti na jakom svjetlu smrti znači živjeti život u kojem su boje, zvukovi i mirisi intenzivniji, u kom su osmijesi i smjehovi neodoljivo zarazni, dodiri i zagrljaji toliko nevjerovatno topliji i nježniji... Želio bih da zadnje poglavlje u svim vašim pričama bude poglavlje u kojem vam je dano da neko vrijeme živite s fatalnom bolešću.«

Poticaj za osobni razvitak koji pojedinac dobiva kad se suoči sa smrću proizlazi iz pitanja koja definiraju egzistencijalna i duhovna područja života: Koja je priroda postojanja? Tko sam ja? Jesam li postojao prije rođenja? Hoće li ja postojati nakon smrti?

A. Štambuk: Razmišljanje o smrti - dobne i spolne razlike

U istraživanjima o razmišljanju o smrti te povezanosti s dobi i spolom autori se u rezultatima razlikuju. Tako neke studije (Rigdon i Epting, 1985.; Thorson i Powel, 1988.; Harding, Flannelly, Weaver i Costa, 2005.) navode da žene imaju veću anksioznost od muškaraca, dok druge ne nalaze razlike (Marks, 1986.). Starije osobe pokazuju manji stupanj anksioznosti vezane uz promišljanje smrti i manje straha nego mlađe (DePaola, Neimeyer, Lupfer i Fiedler, 1992.; DePaola, Neimeyer i Ross, 1994.). Ove nalaze možemo protumačiti Eriksonovom psihosocijalnom teorijom ljudskog razvoja (Perlmutter i Hall, 1992.). Naime, dobro integrirane starije osobe (tj. one koje su zadovoljne svojim proteklom životom, za razliku od onih koje su očajne) imaju neutralan stav prema smrti, tj. ona je za njih neminovan dio života. Gesser, Wong i Reker (1987.- 1988.) navode da mlađe i osobe srednje životne dobi imaju više problema u prihvaćanju realnosti smrti od starijih osoba jer su njihovi životni planovi na neki način ili započeti ili nedovršeni. Manji strah od smrti istraživači često povezuju s religioznošću. Tako Alvarado, Templer, Bresler i Thomas-Dobson (1995.) navode da osobe koje su više religiozne pokazuju pozitivnije stavove prema smrti od onih koje nisu religiozni. Fehring, Miller i Shaw (1997.) u ispitivanju intrinzične religioznosti i duhovnosti te stavova prema smrti ukazuju da je niži stupanj negativnih stavova povezan s visokim stupnjem intrinzične religioznosti.

Promišljanje smrti može biti od centralnog značaja za smisao i vrijednost ljudskog života kako ga doživljavaju pojedinci, odnosno zajednice. Temeljne odgovornosti ljudi u odnosima jednih prema drugima definirane su potrebom da se odgovori na činjenice bolesti i smrti te da se doprinese značenju pojedinačnog i zajedničkog života. Pretjerano oslanjanje na profesionalce može biti način da se distanciramo od smrti i boli. Stoga možemo postaviti pitanje: možemo li se doista distancirati, ako smo sami subjekt tog procesa?

CILJ I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

Glavni cilj ovog istraživanja bio je ispitati postoje li razlike s obzirom na dob i spol u mišljenju o vlastitoj smrti, vjerovanju u život poslije smrti, značenju smrti, aspektima nelagode vezane uz smrt te osjećajima koji prate razmišljanje o smrti.

Postavljene su i hipoteze istraživanja:

- H1. Postoje razlike u učestalosti razmišljanja o smrti s obzirom na dob i spol
- H2. Vjerovanje u život poslije smrti više je prisutno kod starijih dobnih skupina i žena
- H3. Pridavanje značenja smrti razlikuje se s obzirom na dob i spol
- H4. Razlikuju se aspekti nelagode smrti s obzirom na dob
- H5. Nema razlika s obzirom na dob i spol u osjećajima koji prate razmišljanje o smrti

METODA

NAČIN PRIKUPLJANJA PODATAKA

Istraživanje je provedeno u okviru šireg istraživanja vezanog uz stavove prema smrti i umiranju u starijoj životnoj dobi (Štambuk, 2004.), u razdoblju od studenog 2002. godine do ožujka 2003. godine. Podaci su prikupljeni na dva načina: putem strukturiranog intervjua za osobe starije životne dobi, a putem ankete za ostale dobne skupine (Štambuk, 2004.). Organizirana je priprema za anketare o specifičnostima vođenja intervjua sa starijim osobama te edukacija o suočavanju sa smrtnošću i umiranjem u starijoj životnoj dobi. Također je svakom ispitaniku pružena mogućnost savjetovanja radi eventualnog uznemirenja koje je istraživanje moglo uzrokovati.

INSTRUMENT

Uz osnovne sociodemografske podatke (dob, spol, školska sprema, bračni status) konstruiran je *Upitnik osobnog iskustva sa smrću i umiranjem* za potrebe šireg istraživanja (Štambuk, 2004.), a obuhvaćao je različite varijable: prvi susret sa smrću u obitelji, donacija organa, važnosti pogreba, mjesto gdje se želi umrijeti i dr.

Iz ovog upitnika ekstrahirano je pet varijabli koje čine cjelinu u razmišljanju o smrti:

- Koliko često mislite o vlastitoj smrti?
- Vjerujete li u život poslije smrti?
- Što za Vas znači smrt?
- Kada mislite o Vašoj smrti kako se osjećate?
- Koji aspekt Vaše smrti je neugodan za Vas?

Pitanja i način bodovanja su dani u rezultatima i tablicama.

UZORAK ISPITANIKA

Istraživanje je provedeno na 488 ispitanika s područja Grada Zagreba (Štambuk, 2004.). Prigodan stratificirani uzorak ispitanika iznosio je oko 100 ispitanika po dobnom razredu: 20-34 god. (98), 35-49 god. (96), 50-64 god. (92), 65-79 god. (107), 80 god. (95). Dobni razredi izjednačeni su s obzirom na spol. Nisu nađene statistički značajne razlike u odnosu na broj muškaraca i žena unutar pojedinih dobni skupina ($\chi^2 = 3,6$; $p = 0,46$).

REZULTATI

SOCIODEMOGRAFSKA OBILJEŽJA UZORKA ISPITANIKA

S obzirom na stupanj naobrazbe, polovica ispitanika je srednjoškolskog obrazovanja - 265, višeg i visokog - 135, osnovnoškolskog - 54, nižeg od osnovnoškolskog - 22 i bez škole - 10. Mlađe dobne skupine su obrazovanije, što se posebno odnosi na porast višeg i visokog obrazovanja. Nađene su statistički značajne razlike između muškaraca i žena samo za najmlađu dobnu skupinu. Naime, žene su obrazovanije od muškaraca. Muškarci srednje dobi obrazovaniji su od najmlađih muškaraca te umirovljenika. ($\chi^2 = 70,4$; $p < 0,001$). Kod usporedbe žena po dobnim skupinama nađena je također statistički značajna razlika ($\chi^2 = 63,1$; $p < 0,001$), tj. mlađe žene su obrazovanije od starijih. U starijim dobnim skupinama ima ispitanika oba spola koji nemaju osnovnoškolsko obrazovanje ili su bez škole, što možemo objasniti da osnovnoškolsko obrazovanje prije nije bilo obavezno.

Što se tiče bračnog stanja sudionika, najviše ih je oženjeno/udano - 210 (dakle ispitanici od 35 do 49 godina i od 50 do 64 godine), neoženjeno/neudano - 122 (uglavnom mlađi ispitanici, od 20 do 34 godine), dok je skoro jedna trećina udovaca/udovica - 146 (zadnje dvije dobne skupine, dakle osobe starije životne dobi).

RAZMIŠLJANJA O SMRTI

Koliko često mislite o vlastitoj smrti?

Iz rezultata navedenih u tablici 1. možemo vidjeti da sve ispitane osobe u odgovorima na pitanje »Koliko često misle o vlastitoj smrti?« najviše odgovaraju: »povremeno« (36,27%), zatim »vrlo rijetko« ili »nikada« (29,92%) te slijede ostali odgovori: »rijetko«, »često« i »vrlo često«. Vrijednost Cramerovog koeficijenta s obzirom na dob iznosi 0,275 ($p = 0,0008$; tablica 1.) što ukazuje na statistički značajne razlike.

Statistička analiza kontingencijske tablice 1. ukazuje da se ispitanici po dobi razlikuju u odgovoru »često mislim o vlastitoj smrti« u odnosu na »povremeno« ($p = 0,0002$; $\chi^2 = 22,0$), »rijetko« ($p = 0,000$; $\chi^2 = 30,1$) i »vrlo rijetko - nikada« ($p = 0,000$; $\chi^2 = 20,8$).

Tablica 1.

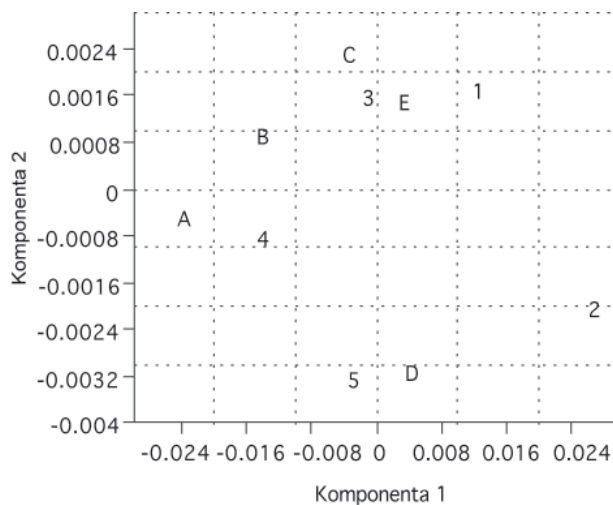
Odgovori na pitanje »Koliko često mislite o vlastitoj smrti?« s obzirom na dobne skupine

Odgovori	20-34 (A)	35-49 (B)	50-64 (C)	65-79 (D)	≥80 (E)	Ukupno
1. Vrlo često (najmanje jednom dnevno)	0	3	4	4	6	17 (3,48%)
2. Često	0	5	11	20	15	51 (10,45%)
3. Povremeno	36	36	37	32	36	177 (36,27%)
4. Rijetko (ne više od jednom godišnje)	28	23	17	16	13	97 (19,88%)
5. Vrlo rijetko ili nikada	34	29	23	35	25	146 (29,92%)
Ukupno	98	96	92	107	95	488 (100%)

$p = 0,0008$ (Cramer $V = 0,143$; $C = 0,275$)

Grafikon 1.

Korespondencijska analiza pitanja »Koliko često mislite o vlastitoj smrti?« s obzirom na varijablu dob

Dvovimenzionalnom korespondencijskom analizom podataka iz tablice 1. prikazanoj u grafikonu 1. utvrđeno je da su distribucije odgovora dobnih skupina 50-64 god. i 80 god. slične, te da je u tim dobnim skupinama učestalije povremeno razmišljanje o smrti dok skupinu 65-79 god. karakterizira činjenica da ti ispitanici vrlo rijetko ili nikada ne razmišljaju o smrti. Skupina 20-34 god. rjeđe razmišlja o smrti. Kumulativni postotak za prikazane komponente iznosi 99,02%.

A. Štambuk: Razmišljanje o smrti - dobne i spolne razlike

Analiza pitanja »Koliko često mislite o vlastitoj smrti?« s obzirom na varijablu »spol« izvršena je pomoću koeficijenta kontingencije. Nije bilo statistički značajnih razlika u odgovorima između muškaraca i žena (tablica 2.).

Tablica 2.

Odgovori na pitanje »Koliko često mislite o vlastitoj smrti?« s obzirom na spol

Odgovori	Muškarci	Žene	Ukupno
Vrlo često (najmanje jednom dnevno)	3	14	17 (3,48%)
Često	22	29	51 (10,45%)
Povremeno	85	92	177 (36,27%)
Rijetko (ne više od jednom godišnje)	49	48	97 (19,88%)
Vrlo rijetko ili nikada	74	72	146 (29,92%)
Ukupno	233	255	488 (100%)

$p = 0,115$ (Cramer $V = 0,123$; $C = 0,122$)

Vjerujete li u život poslije smrti?

Odgovori na pitanje »Vjerujete li u život poslije smrti« (tablica 3.), ukazuju da je najčešći odgovor »čvrsto vjerujem« (30,74%), odnosno da je 28,48% »sklono vjerovati« kako postoji život poslije smrti, dok je značajno manje ispitanika odgovorilo da »ne vjeruje« (18,65%) u zagrobni život, odnosno da je »nesigurno« (22,13%) u njegovo postojanje, što se može tumačiti religioznošću populacije. Uočljivo je da broj ispitanika uvjerenih da zagrobni život ne postoji, raste starenjem (tablica 3.).

Razlike s obzirom na varijablu dob su nađene za odgovor »uvjeren sam da ne postoji život poslije smrti« u odnosu na »čvrsto vjerujem«, »sklon sam vjerovati« i »nesiguran sam«. Značajno više ispitanika vjeruje u život poslije smrti ili je nesigurno u njega (81,35%) u odnosu na one koji ne vjeruju (18,65%).

Tablica 3.

Odgovori na pitanje »Vjerujete li u život poslije smrti?« s obzirom na dobne skupine

Odgovori	20-34	35-49	50-64	65-79	≥80	Ukupno
Čvrsto vjerujem	32	30	26	34	28	150 (30,74%)
Sklon sam vjerovati	32	39	21	27	20	139 (28,48%)
Nesiguran sam	26	16	24	16	26	108 (22,13%)
Uvjeren sam da to ne postoji	8	11	21	30	21	91 (18,65%)
Ukupno	98	96	92	107	95	488 (100%)

$p = 0,002$ (Cramer $V = 0,145$; $C = 0,243$)

Tablica 4.

Vjerovanje u život poslije smrti ovisno o dobi

Uvjeren sam da ne postoji	
Čvrsto vjerujem	$p = 0,0240 (\chi^2 = 11,2)$
Sklon sam vjerovati	$p = 0,0003 (\chi^2 = 21,2)$
Nesiguran sam	$p = 0,0007 (\chi^2 = 14,1)$

Razlike po spolu su također značajne (tablice 5. i 6.). Naime, u svim pozitivnim odgovorima na ovo pitanje žene imaju više odgovora, dok u nevjerovanju u život poslije smrti muškarci imaju više odgovora. No gledano ukupno na odgovore muškarca i žena možemo reći da je broj muškarca s negativnim stavom mali (25,32%).

Ako, dakle, pogledamo razlike po dobi i spolu, možemo zaključiti da veliki dio ispitanika ima pozitivno ili donekle pozitivno mišljenje o životu poslije smrti. Mlađe dobne skupine su više sklone vjerovanju od starijih. Što se tiče spolnih razlika, žene (pogotovo starije) su sklonije vjerovanju u zagrobni život, dok muškarci starenjem postaju skeptičniji.

Tablica 5.

Odgovori na pitanje »Vjerujete li u život poslije smrti?« s obzirom na spol

Odgovori	Muškarci	Žene	Ukupno
Čvrsto vjerujem u to	63	87	150 (30,74%)
Sklon sam vjerovati u to	60	79	139 (28,48%)
Nesiguran sam	51	57	108 (22,13%)
Uvjeren sam da to ne postoji	59	32	91 (18,65%)
Ukupno	233	255	488 (100%)

$p = 0,003$ (Cramer $V = 0,168$; $C = 0,166$)

Tablica 6.

Analiza pitanja »Vjerujete li u život poslije smrti« s obzirom na spol

	Uvjeren sam da ne postoji
Čvrsto vjerujem	$p = 0,0006 (\chi^2 = 11,8)$
Sklon sam vjerovati	$p = 0,0010 (\chi^2 = 10,3)$
Nesiguran sam	$p = 0,0010 (\chi^2 = 6,20)$

A. Štambuk: Razmišljanje o smrti - dobne i spolne razlike

Što za Vas znači smrt?

U tablicama 7., 8. i 9. analizirano je pitanje »Što za Vas znači smrt?«. Ako pogledamo kako su ispitanici po dobnim skupinama odgovorili na ovo pitanje (tablica 7.) možemo vidjeti da se najveći broj odgovora odnosi na smrt kao kraj, odnosno završni proces života (32,38% svih ispitanika). Budući da su neki od ostalih ponuđenih odgovora vrlo slični (smrt je »početak novog života«, »sjedinenje duha s univerzalnom sviješću«, »završetak života, ali s preživljenjem duha«), možemo reći da je za većinu ispitanika (45,90%) značenje smrti povezano s vjerovanjem u neki oblik života poslije smrti, tj. da smrt nije kraj.

Analizom kontingencijske tablice 8. utvrđene su značajne razlike između grupa ispitanika po dobi koji smatraju da je smrt kraj, završni proces i onih koji smrti pridaju drugačiji značaj (»početak novog života«, »završetak života ali s preživljenjem duha«). Odgovori na ovo pitanje ovisno o dobi ukazuju da su mlađe dobne skupine sklonije uvjerenju da smrt nije kraj, dok je kod starijih ispitanika nešto izraženije mišljenje da smrt predstavlja kraj, završni proces života. Cramerov koeficijent ($C = 0,339$; $p = 0,0001$; tablica 7.) pokazuje da postoje statistički značajne razlike u odgovoru na ovo pitanje s obzirom na dob, dok za spol razlike nisu značajne ($C = 0,100$; $p = 0,547$; tablica 9.).

Tablica 7.

Odgovori na pitanje »Što za Vas znači smrt?« s obzirom na dobne skupine

Odgovori	20-34	35-49	50-64	65-79	≥80	Ukupno
Kraj, završni proces života	24	19	35	42	38	158 (32,38%)
Početak novog života poslije smrti	35	26	21	18	22	122 (25,00%)
Sjedinjenje duha s univerzalnom sviješću	5	9	1	3	0	18 (3,69%)
Beskrajan san, odmor i mir	4	4	10	10	8	36 (7,38%)
Završetak života, ali s preživljenjem duha	12	28	15	20	9	84 (17,21%)
Ne znam	15	10	10	11	18	64 (13,11%)
Drugo	3	0	0	3	0	6 (1,23%)
Ukupno	98	96	92	107	95	488 (100%)

$p = 0,0001$ (Cramer V = 0,180; C = 0,339)

Tablica 8.

Analiza pitanja »Što za Vas znači smrt?« s obzirom na dob

	Početak novog života poslije smrti	Završetak života, ali s preživljenjem duha
Kraj, završni proces života	$p = 0,003 (\chi^2 = 16,1)$	$p = 0,001 (\chi^2 = 18,1)$
Početak novog života poslije smrti		$p = 0,023 (\chi^2 = 11,3)$

Tablica 9.

Odgovori na pitanje »Što za Vas znači smrt?« s obzirom na spol

Što za Vas znači smrt?	Muškarci	Žene	Ukupno
Kraj, završni proces života	84	74	158 (32,38%)
Početak novog života poslije smrti	52	70	122 (25,00%)
Sjedinjenje duha s univerzalnom sviješću	8	10	18 (3,69%)
Beskrajan san, odmor i mir	19	17	36 (7,38%)
Završetak života, ali s preživljenjem duha	35	49	84 (17,21%)
Ne znam	32	32	64 (13,11%)
Drugo	3	3	6 (1,23%)
Ukupno	233	255	488 (100%)

$p = 0,547$ (Cramer $V = 0,101$; $C = 0,100$)

Kada mislite o vlastitoj smrti kako se osjećate?

Osjećaji vezani uz razmišljanje o vlastitoj smrti kod većine ispitanika svih dobnih skupina (tablica 10.) ukazuju na optimističan stav. Naime, većina ispitanika osjeća »zadovoljstvo što je živa« (54,92%), dok su ostali odgovori otprilike podjednako zastupljeni.

Analizom ovog pitanja s obzirom na razlike u dobnim skupinama (tablica 11.) dobivene su značajne razlike, no samo za odgovor »drugo« u odnosu na većinu ostalih odgovora, osim »besmisleno«. Naime, ispitanici u dobi od 35 do 49 godina i ispitanici dviju starijih dobnih skupina su učestalije nego ostali birali odgovor nešto »drugo« u odnosu na postavljeno pitanje. Dok su ispitanici starijih dobnih skupina odgovarali pod »drugo« »normalno«, »tako mora biti« te »bespomoćno«; ispitanici u dobi od 35 do 49 godina najčešće su navodili »neprirodno« i »zbunjeno« (vjerojatno pri tome misleći da je tema za njihovu dob preuranjena). Iz ovih odgovora možemo vidjeti da dio ispitanika starije dobi prihvaća smrt i na neki način ju očekuje, dok dio ispitanika srednje dobi osjeća da nije vrijeme da se o tome misli i na neki način su zatečeni pitanjem.

A. Štambuk: Razmišljanje o smrti - dobne i spolne razlike

Tablica 10.

Odgovori na pitanje »Kada mislite o Vašoj vlastitoj smrti, kako se osjećate?« s obzirom na dobne skupine

Odgovori	20-34	35-49	50-64	65-79	≥80	Ukupno
Zastrašujuće	7	3	3	2	7	22 (4,51%)
Obeshrabreno	5	2	7	4	5	23 (4,71%)
Depresivno	13	8	7	10	13	51 (10,45%)
Besmisleno	6	10	7	11	4	38 (7,79%)
Lišen života	1	4	3	3	5	16 (3,28%)
Zadovoljstvo što sam živ	60	56	58	48	46	268 (54,92%)
Drugo	6	13	7	29	15	70 (14,34%)
Ukupno	98	96	92	107	95	488 (100%)

$p = 0,001$ (Cramer $V = 0,149$; $C = 0,285$)

Tablica 11.

Analiza pitanja »Kada mislite o Vašoj smrti, kako se osjećate?« s obzirom na dobne skupine

	Drugo
Zastrašujuće	$p = 0,012$ ($\chi^2 = 12,8$)
Obeshrabreno	$p = 0,024$ ($\chi^2 = 11,2$)
Depresivno	$p = 0,034$ ($\chi^2 = 10,4$)
Zadovoljstvo što sam živ	$p = 0,0001$ ($\chi^2 = 23,5$)

Cramerov koeficijent ($C=0,110$, $p=0,425$, tablica 12.) za razlike između muškaraca i žena ukazuje da ne postoje statistički značajne razlike u odgovorima na pitanje »Kada mislite o Vašoj vlastitoj smrti, kako se osjećate?«. Treba istaknuti da nešto više od polovice ispitanika obaju spolova (54,92%) kada pomisli na smrt osjećaju zadovoljstvo što su živi.

Tablica 12.

Odgovori na pitanje »Kada mislite o Vašoj vlastitoj smrti, kako se osjećate?« s obzirom na spol

Odgovori	Muškarci	Žene	Ukupno
Zastrašujuće	9	13	22 (4,51%)
Obeshrabreno	8	15	23 (4,71%)
Depresivno	23	28	51 (10,45%)
Besmisleno	23	15	38 (7,79%)
Lišen života	6	10	16 (3,28%)
Zadovoljstvo što sam živ	133	135	268 (54,92%)
Drugo	31	39	70 (14,34%)
Ukupno	233	255	488 (100%)

$p = 0,425$ (Cramer $V = 0,111$; $C = 0,110$)

Kako bi se razgraničilo da li je »osjećaj zadovoljstva životom pri razmišljanju o vlastitoj smrti« povezan s »vjerovanjem u život poslije smrti« odgovori ispitanika na oba pitanja su analizirani korespondencijskom analizom i kontingencijskim koeficijentom. Analiza vjerovanja u život poslije smrti i osjećaja koji izaziva razmišljanje o vlastitoj smrti u tablici 13. je ukazala na postojanje značajnih razlika ($p = 0,00039$), a korespondencijska analiza u grafikonu 2. je jasno izdvojila »sklonost vjerovanju« pojedinca (2) i »zadovoljstvo životom« (F) kao povezane varijable. Kumulativni postotak za promatrane dvije komponente iznosi 98,80%.

A. Štambuk: Razmišljanje o smrti - dobne i spolne razlike

Tablica 13.

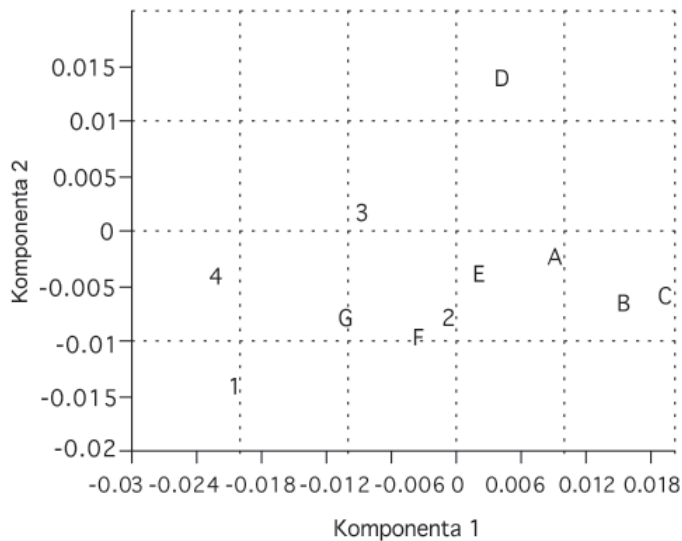
Analiza vjerovanja u život poslije smrti i osjećaja vezanih uz smrt

Vjerujete li u život poslije smrti?	Kada mislite o Vašoj vlastitoj smrti, kako se osjećate?							Ukupno
	Zastrašujuće	Obeshrabreno	Depresivno	Besmisleno	Lišen života	Zadovoljstvo što sam živ	Drugo	
	(A)	(B)	(C)	(D)	(E)	(F)	(G)	
1. Čvrsto vjerujem	5	6	14	3	5	90	27	150 (30,74%)
2. Sklon sam vjerovati	9	12	23	9	5	68	13	139 (28,48%)
3. Nesiguran sam	5	4	12	17	3	55	12	108 (22,13%)
4. Ne postoji	3	1	2	9	3	55	18	91 (18,65%)
Ukupno	22	23	51	38	16	268	70	488 (100%)

$p = 0,0003$ (Cramer $V = 0,177$; $C = 0,292$)

Grafikon 2.

Korespondencijska analiza odgovora na pitanje »Kada mislite o Vašoj vlastitoj smrti, kako se osjećate?« i »Vjerujete li u život poslije smrti?«

Koji aspekt Vaše smrti je neugodan za Vas?

Pri istraživanju aspekata smrti koji su ispitanicima pričinjavu nelagodu, s obzirom na varijablu dob, uočavaju se statistički značajne razlike u distribucijama odgovora za pitanja

»bolna smrt« (br.1), »nemogućnost da se brinu o onima koji o njima ovise« (br. 3) te »nestanak vlastitih planova i projekata« (br. 4). Starenjem se smanjuje frekvencija pozitivnih odgovora/nelagode na ta pitanja (tablica 14.).

Za ostala pitanja nije bilo razlika u distribucijama među pojedinim dobnim skupinama. Neovisno o varijabli, primjetno je da većina ispitanika osjeća nelagodnost zbog gubitka iskustva (br. 5), nešto više od 50% osjeća bojazan što će se s njima dogoditi ako postoji život nakon smrti (br. 6), a strah od toga što će se dogoditi s tijelom nakon smrti (br. 7) osjeća u prosjeku više od 80% ispitanika (tablica 14.). Činjenica da će njihova smrt uzrokovati tugu rođacima i prijateljima (br. 2) nelagodna je tek za manje od 20% ispitanika, neovisno o dobi (tablica 14.).

Odgovori na pitanja se nisu značajno razlikovali s obzirom na varijablu spol (tablica 15.).

Tablica 14.

Odgovori na pitanje »Koji aspekt Vaše smrti je neugodan za Vas?« s obzirom na dobne skupine

Odgovori	20 - 34	35 - 49	50 - 64	65 - 79	≥ 80	
Da						
Ne						
1. Proces umiranja može biti bolan	58* 39	43 53	50 42	40 67	30 65	$\chi^2 = 21,2$ $p < 0,001$
2. To će prouzrokovati tugu mojim rođacima i prijateljima	16 82	14 82	10 82	5 102	9 86	$\chi^2 = 8,7$ $p = 0,076$
3. Neću se moći dalje brinuti za one koji ovise o meni	45* 52	29 67	29 63	27 78	28 67	$\chi^2 = 11,4$ $p < 0,025$
4. Svi moji planovi i projekti će prestati	69* 29	64 32	54 38	38 68	23 71	$\chi^2 = 62,6$ $p < 0,001$
5. Ne mogu imati više nikakvo iskustvo	82 16	76 20	70 22	78 28	65 30	$\chi^2 = 7,1$ $p = 0,133$
6. Nesiguran sam što će se dogoditi sa mnom ako postoji život poslije smrti	58 40	48 48	52 40	67 39	48 47	$\chi^2 = 5,2$ $p = 0,267$
7. Bojim se što će se dogoditi s mojim tijelom poslije smrti	85 13	83 13	87 5	90 17	79 16	$\chi^2 = 6,7$ $p = 0,155$

A. Štambuk: Razmišljanje o smrti - dobne i spolne razlike

Tablica 15.

Odgovori na pitanje »Koji aspekt Vaše smrti je neugodan za Vas?« s obzirom na spol

Odgovori	Muškarci	Žene	
Da			
Ne			
1. Proces umiranja može biti bolan	111 121	110 145	$\chi^2 = 1,1$ $p = 0,297$
2. To će prouzrokovati tugu mojim rođacima i prijateljima	30 203	24 231	$\chi^2 = 1,5$ $p = 0,223$
3. Neću se moći dalje brinuti za one koji ovise o meni	76 154	82 173	$\chi^2 = 0,04$ $p = 0,835$
4. Svi moji planovi i projekti će prestati	126 106	122 132	$\chi^2 = 1,9$ $p = 0,167$
5. Ne mogu imati više nikakvo iskustvo	176 56	195 60	$\chi^2 = 0,02$ $p = 0,875$
6. Nesiguran sam što će se dogoditi sa mnom ako postoji život poslije smrti	131 101	142 113	$\chi^2 = 0,03$ $p = 0,862$
7. Bojim se što će se dogoditi s mojim tijelom poslije smrti	203 30	221 34	$\chi^2 = 0,02$ $p = 0,881$

DISKUSIJA

Općenito možemo reći da većina ispitanih osoba o smrti »ne razmišlja« (29,92%), odnosno da »razmišlja rijetko« (19,88%) ili »povremeno« (36,27%), a »vrlo često« i »često« razmišlja oko 14% ispitanika (tablica 1.). Vrlo često i često razmišljaju o smrti predominantno starije dobne skupine. Povremeno razmišljanje o smrti karakterizira sve dobne skupine, pri čemu su distribucije odgovora dobnih skupina 50-64 god. i 80 god. slične. U tim je dobnim skupinama učestalije povremeno razmišljanje o smrti za razliku od skupine 65-79 god. koju karakterizira činjenica da ti ispitanici vrlo rijetko, odnosno nikada ne razmišljaju o smrti.

Sve dobne skupine razmišljaju o fenomenu smrti i tek su različiti naglasci na distribuciji pojedinih odgovora s obzirom na dobne skupine. Dobiveni rezultati su na neki način očekivani. Naime, bilo bi čudno, pa i zabrinjavajuće kada bi mlađe dobne skupine, ili većina svih ispitanika često i vrlo često mislila o vlastitoj smrti. U ljudskoj je prirodi, bez obzira što smo jedina živa bića svjesna smrtnosti, želja za životom. No, zadovoljstvo proteklim životom i »obavljanje svih životnih zadataka« mnoge starije osobe na neki

način priprema i za sam kraj života. Drugi razlog povećanog razmišljanja o smrti može biti usamljenost i bolest i bolest u starosti, pa je smrt rješenje muka. Ne-razmišljanje o smrti u mlađoj dobi često se opravdava drugim, važnijim poslovima, kao i samom kronološkom dobi: »Ima još vremena, nisam još stari/a da bih o tome mislio/la.«. U starosti velike budućnosti više nema, postajemo svjesni neizbježnosti smrti i okrenuti prošlosti. No, to ne mora značiti nezadovoljstvo i očaj, naprotiv, ako se osvrnemo na svoj protekli život i njime smo zadovoljni, najvjerojatnije je da ćemo i smrt prihvatiti. U prilog ovome govori i Eriksonova teorija (Perlmutter i Hall, 1992.). Naime, mi smo na kraju naših života ono što smo bili cijeli život. Slijedom navedenoga nije iznenađujuće da su dio onih koji o smrti razmišljaju vrlo često i često uglavnom stariji., no to je u našem istraživanju bio tek mali dio ispitanika dok su ostali bili različito distribuirani - od povremenog razmišljanja do vrlo rijetkog/nikada. Vrijedi istaći da između skupina nije bilo razlika po spolu.

Naši rezultati ukazuju da je značajno više ispitanika svih dobnih skupina na neki način sklono vjerovanju u život poslije smrti (oko 60%) u odnosu na one koji ne vjeruju (18,65%). Nisu opažene razlike s obzirom na spol, dok su mlađe dobne skupine češće iskazivale da su »sklonije vjerovanju« od starijih (tablice 3.-6.). Vjerovanje u prekogrobni život povezano je s religioznošću i duhovnošću. Budući da je iskustvo života poslije smrti nepoznanica svima koji su živi i da se ne može nikakvom znanstvenom metodom istražiti, ostaje samo dimenzija nadanja, odnosno vjerovanja, koja na neki način umanjuje strah od ništavila, tj. nepostojanja. Stoga neka istraživanja vezana uz smrtnost i religioznost ukazuju na manji strah od smrti ukoliko je osoba religiozna, odnosno ukoliko vjeruje u prekogrobni život. (Feifel i Nagy, 1981.; Alvarado, Templer, Bresler i Thomas-Dobson, 1995.; Fehring, Miller i Shaw, 1997.). S ovim rezultatima su vrlo povezani i odgovori na pitanje »Što za Vas znači smrt?«. Naime, 32,38% svih ispitanika smatra da je smrt kraj, završni proces života (tablica 7.). Ostali ispitanici najčešće odgovaraju da je to početak novog života (25%), zatim završetak života, ali s preživljenjem duha (17,21%). Zanimljiv je podatak da je svega 13,11% ispitanika odgovorilo »ne znam«. Dakle, iz ovih je rezultata vidljivo da je kod većine ispitanika prisutna nada u besmrtnost. Što se tiče pridavanja značenja smrti, nađene su razlike samo s obzirom na dob. Mlađe dobne skupine sklonije su uvjerenju da smrt nije kraj, dok je kod starijih ispitanika nešto izraženije mišljenje da je smrt kraj, završni proces života. Ove rezultate možemo protumačiti na način što starije osobe na neki način »tuguju« jer nemaju više šansu nastaviti svoj život, tj. svjesni su neizbježnosti smrti. Također, dio ispitanika (18%) ne vjeruje da postoji prekogrobni život ili je nesiguran u to - smatraju da je smrt kraj.

Čak 54,92% svih ispitanika kada razmišljaju o vlastitoj smrti osjećaju zadovoljstvo što su živi (tablica 11.). Ostali odgovori poput »osjećam se zastrašujuće«, »obeshrabreno«, »depresivno«, »besmisleno« i »lišeno života« su puno manje zastupljeni. Rezultate možemo protumačiti tako što je želja za životom jedan od najjačih ljudskih pokretača te bez obzira što smo kao ljudska bića svjesni svoje smrtnosti, sretni smo što živimo. Ovdje možemo

A. Štambuk: Razmišljanje o smrti - dobne i spolne razlike

spomenuti i Epikura koji je poznavajući ljudsku prirodu, a i sam promišljajući o smrti već davno napisao: »Dakle, najstrašnije zlo, smrt ništa nas se ne tiče jer dokle god mi postojimo nema smrti, a kad smrt dođe, nas neće više biti.« (Epikur, 1959.) S druge pak strane, u ljudskoj je naravi da ne samo što možemo gledati smrti u oči, nego ju na neki način možemo i pobijediti vjerujući u prekogrobni život i preživljenje duha. Kastenbaum (2007.:348) navodi da mnogi stariji »nazdravljaju« svakog dana za dar života te niti traže smrt niti se skrivaju od nje. Zanimljivo je navesti kako jedan od velikih duhovnih učitelja govori o tome što osjeća kada misli o smrti (Grün, 2002.): »O svojem posljednjem danu ne meditiram zato što se plašim umrijeti, nego zato što uvijek iznova stojim zadivljen pred pitanjem: što znači to da živim, da dišem, da osjećam sebe, da promatram ljepotu krajolika (...).« Neka istraživanja (Lemme, 1995., prema Kosslyn, Rosenberg, 2006.:576) govore da se anksioznost vezana uz smrt ne mijenja tokom života ili je nešto manja na kraju. Također, žene češće spominju strah od smrti nego muškarci (Lonetto i Templer, 1986., prema Kosslyn, Rosenberg, 2006.:576) što autori tumače većom iskrenošću žena te da muškarci svjesno ili nesvjesno izbjegavaju suočavanje s ovom temom. Drugi autori navode (Jeffers i Verwoerd, 1969.; Roark, 1989.; Swenson, 1961., prema Vander Zanden, 1993.:591) da svega deset posto ili čak manje starijih osoba pokazuje strah od smrti. Slične rezultate nalazimo i kod Riley (1983., prema Vander Zanden, 1993.:591) gdje mlađi ljudi pokazuju više straha od smrti u odnosu na starije od 65 godina.

Kako bi se razgraničilo da li je »osjećaj zadovoljstva životom pri razmišljanju o smrti« povezan s »vjerovanjem u život poslije smrti« odgovori ispitanika na oba pitanja su dodatno analizirani kontingencijskim koeficijentom i korespondencijskom analizom, koja je jasno izdvojila »sklonost vjerovanju« i »zadovoljstvo životom« kao povezane varijable (grafikon 1.). Zanimljivo je i da su izdvojene i dvije skupine osjećaja koje sudionici navode kao povezane sa smrću. Prva skupina je »osjećaj straha« i »lišenosti života«, a druga »obeshrabrenost« i »depresivnost« (grafikon 2.). Potpuno izdvojen od ostalih je »osjećaj besmisla«. U predstojećim istraživanjima valjalo bi voditi računa o spomenutim komponentama.

Nelagoda koja je izazvana smrću reflektira se po dobi kroz tri značajna fenomena: strah od boli, nestanak vlastitih planova i projekata, te nemogućnost da se brine o onima koji o njima ovise (tablica 14.). Zanimljivo je da se starenjem smanjuje frekvencija pozitivnih odgovora, odnosno nelagode vezane uz ta pitanja. Ostaje otvoreno da li je to rezultat fokusiranja na nešto drugo u starih i vrlo starih osoba.

Za ostala pitanja nije bilo razlika u distribucijama među pojedinim dobnim skupinama. Neovisno o varijabli dob većina ispitanika još osjeća nelagodnost zbog različitih manifestacija gubitka fizičkog tijela i uma. Većini je neugodan mogući gubitak iskustva uslijed smrti, više od 80% strahuje za sudbinu vlastitog tijela (tablica 14.). Stoga nije začuđujuće da i više od 50% osjeća bojazan od života nakon smrti. Sudionike najmanje brine činjenica da

će njihova smrt uzrokovati tugu rođacima i prijateljima (20%). Vrijedi istaći da među odgovorima nema razlika po spolu.

ZAKLJUČAK

Ovo istraživanje pokazalo je kako razmišljanje o smrti nije izbačeno iz svakodnevnog života, te da o tom vječnom fenomenu razmišljaju i starije i mlađe osobe. Promatrali smo razlike u učestalosti razmišljanja o smrti, vjerovanju u zagrobni život, značenju smrti za pojedinca, osjećajima povezanim s njom te nelagodu koju izaziva. Analiza po dobi i spolu uglavnom je potvrdila da spol nije uvijek bitna odrednica razmišljanja o smrti, dok ovisno o dobnim skupinama i životnom iskustvu postoje varijacije u odgovorima koje je moguće statistički verificirati. Vjerovanje u život poslije smrti prisutno je kod većine ispitanika svih dobnih skupina; nešto više kod žena. Mlađe dobne skupine sklonije su vjerovanju da smrt nije kraj od starijih.

Svakako bi o ovome trebalo voditi računa kako u nekim javnim edukacijama vezanim uz smrt i umiranje tako i u neposrednom radu s ljudima na kraju njihovih života. Budući da je ispitivanje provedeno na uzorku gradske populacije, treba napomenuti da bi možda bilo zanimljivo provesti slično istraživanje u ruralnom području, gdje bi se rezultati u pojedinim pitanjima vjerojatno razlikovali od navedenih. Naime, seoska populacija živi različitim tempom od gradske, smrt se još uvijek (iako sve rjeđe) događa kod kuće, a ne u bolnici, dio je svakodnevnog života, pa samim time manje tabuizirana nego u gradu. Također treba voditi računa i o nekim razlikama u sociodemografskim podacima kao npr. da je danas stanovništvo na selu većinom starije životne dobi, uglavnom žene, i to udovice, a udovištvo kroz iskustvo smrti bliske osobe daje jednu novu dimenziju ovoj problematici.

Stoga, uz izvršavanje temeljnih obveza kao pojedinci, obitelji i zajednice trebamo imati kapaciteta u odgovoru na krajnji izazov/problem smrti na kreativan način, uključujući brigu za najslabije članove, među kojima su svakako starije osobe, a posebno one bolesne i osamljene. Taj izazov će biti veći ukoliko svatko od nas postavi na vrijeme pitanje vezano uz smisao života kako vlastitog, tako pojedinačnog i kolektivnog te smrt prihvati kao činjenicu od koje ne možemo pobjeći i upravo radi toga - stavi naglasak na život u svojoj njegovoj kompleksnosti., punoći i neizvjesnosti.

LITERATURA:

1. Albom, M. (1997). **Tuesdays with Morrie**. New York: Doubleday.
2. Alvarado, K. A., Templer, U. I., Bresler, C. & Thomas-Dobson, S. (1995). The relationship of religious variables to death depression and death anxiety. **Journal of Clinical Psychology**, 51, 202-204.

A. Štambuk: Razmišljanje o smrti - dobne i spolne razlike

3. Bartholome, W. (1995). **Living in the Light of Death**. Kansas City: Bulletin of the University of Kansas Medical Center.
4. Bernardin, J. (1997). **Gift of Peace: Personal Reflections**. Chicago: Loyola Press.
5. Broyard, A. (1992). **Intoxicated by My Illness and Other Writings on Life and Death**. New York: Ballantine Books.
6. Buckman, R. (1996). **Ne znam što reći - kako pomoći i podržati umiruće**. Zagreb: Školska knjiga.
7. Byock, I. (1997). **Dying Well**. New York: Riverhead/Putnam.
8. Byock, I. (1996). Notes of a Hospice Physician. **Western Journal of Medicine**, 164 (4), 367-368.
9. de Hennezel, M. (1997). **Intimate Death**. New York: Alfred A. Knopf, Inc.
10. DePaola, S. J., Neimeyer, R. A. & Ross, S. K. (1994). Death concern and attitudes toward the elderly in nursing home personnel as a function of training. **Omega: Journal of Death and Dying**, 29, 231-248.
11. DePaola, S. J., Neimeyer, R. A., Lupfer, M. B. & Fiedler, J. (1992). Death concern and attitudes toward the elderly in nursing home personnel. **Death Studies**, 16, 537-555.
12. Epikur (1959). **Osnovne misli. Poslanica Herodotu. Poslanica Menekeju**. Beograd: Kultura.
13. Fehring, R. J., Miller, J. F. & Shaw, C. (1997). Spiritual well being, religiosity, hope, depression, and other mood states in elderly people coping with cancer. **Oncology Nursing Forum**, 24, 663-671.
14. Feifel, H. (1959). **Introduction, in the Meaning of Death**. Feifel, H. (ur.) New York: McGraw-Hill.
15. Feifel, H. & Nagy, V. T. (1981). Another look at fear of death. **Journal of Consulting and Clinical Psychology**, 49, 278-286.
16. Gesser, G., Wong, P. T. & Reker, G. T. (1987-1988). Death attitudes across the life span: The development and validation of the death attitude profile. **Omega: Journal of Death and Dying**, 18, 113-128.
17. Grün, A. (2002). **Da sutra moram umrijeti**. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
18. Harding, S. R., Flannelly, K. J., Weaver, A. J. & Costa, K. G. (2005). The influence of religion on death anxiety and death acceptance. **Mental Health, Religion & Culture**, 8(4), 253-261.
19. Kastenbaum, R. (1996). A world without death: First and second thoughts. **Mortality**, 1, 113-123.
20. Kastenbaum, R. (2007). Death and dying. In: Birren, J. E. (ur.); **Encyclopedia of Gerontology**, volume 1. Oxford: Elsevier.
21. Kosslyn, S. M. & Rosenberg, R. (2006). **Psychology in Context**. 3rd ed. Boston, New York: Pearson Education, Inc.

22. Kübler Ross, E. (1989). **Razgovori s umirućima**. Zagreb: Biblioteka oko tri ujutro.
23. Marks, A. (1986). Race and sex differences and fear of dying. **Omega: Journal of Death and Dying**, 17, 229.
24. Mount B. & Scott, J. (1983). Wither hospice evaluation. **Journal of Chronical Disease**, 36 (11), 731-736.
25. Perlmutter, M. & Hall, E. (1992). **Adult Development and Aging**. 2nd ed. New York: John Wiley and Sons.
26. Rigdon, M. A. & Epting, F. R. (1985). Reduction in death threat as a basis for optimal functioning. **Death Studies**, 9, 427-448.
27. Staton, J., Shuy, R. & Byock, I. (2001). **A Few Months to Live**. Washington: Georgetown University Press.
28. Štambuk, A. (2004). **Stavovi starijih osoba prema smrti i umiranju**. Disertacija, Studijski centar socijalnog rada, Pravni fakultet, Zagreb.
29. Thorson, J. A. & Powell, F. C. (1988). Elements of death anxiety and meanings of death. **Journal of Clinical Psychology**, 44, 691-701.

Ana Štambuk
University of Zagreb
Faculty of Law
Department of Social Work

REFLECTION ON DEATH - AGE AND GENDER DIFFERENCES

SUMMARY

In the introductory part of the paper, the author connects the consideration about the meaning of life with reflections on death, contemplating death in the context of a challenge for a better quality of life.

The aim of the paper was to analyse are there differences with regard to age and gender in the considerations of one's own death, belief in life after death, the meaning of death, the aspects of the discomfort related to death and feelings that accompany the reflection on death. 488 respondents stratified in five age groups took part in the conducted research: 20-34 years of age (98), 35-49 years of age (96), 50-64 (92), 65-79 (107), 80 and older (95). Obtained results showed that the respondents on average rarely reflect on their own death, although older age groups reflect on it more than younger ones, and women reflect on it more than men. Older age groups and women in general have a greater belief in life after death. The results have shown that considerably more respondents of all age groups tend to believe in life after death (81.35 per cent). The most frequent answer to the question how do they feel when you reflect on your own death is: I am happy to be alive (54.92 per cent). There are no differences with regard to age and gender in view of the feelings that accompany reflection on death.

Key words: reflection on death, belief in life after death, the meaning of death, aspects of discomfort related to death, feelings related to death.

